

Г-623.902

Лотоцкий

100

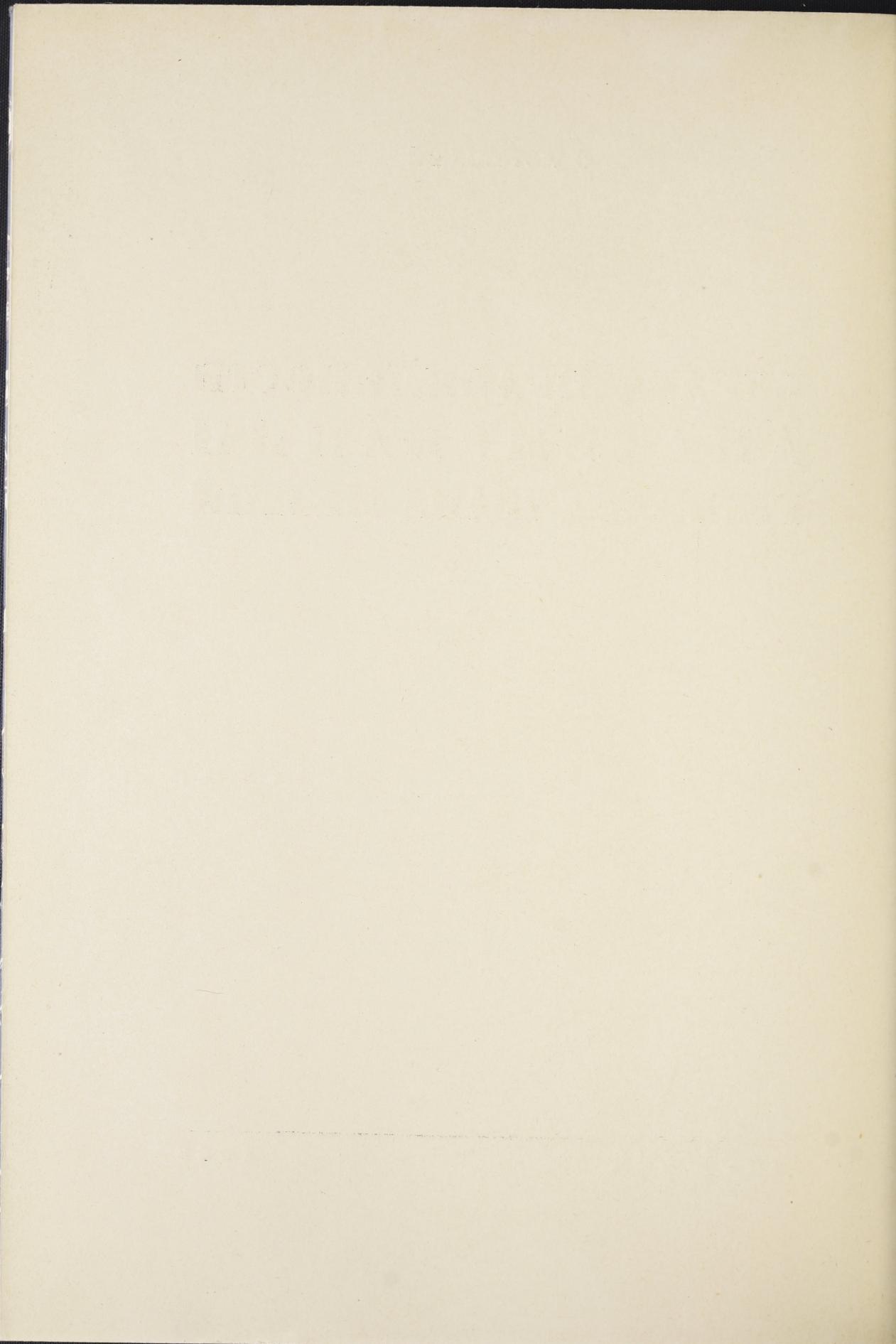
О. ЛОТОЦЬКИЙ

X

СПРАВА ПРАВИЛЬНОСТИ
А Н А Т Е М У В А Н Н Я
ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ

ВАРШАВА

1938



О. ЛОТОЦЬКИЙ

**СПРАВА ПРАВИЛЬНОСТИ
АНАТЕМУВАННЯ
ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ**

ВАРШАВА

1938

[Інв. № 1959]



III-623.907

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка, Львів, вул. Чарнецького 26.

Повстання гетьмана Івана Мазепи проти російської держави, чин з своєї натури політичний, потягло за собою наслідки порядку церковного: на українського гетьмана кинуто церковну анатему. Література про гетьмана Мазепу, присвячуєчи увагу фактичному перебігу саме справи, не спиняється на правній стороні факту його анатемування. Між тим має інтерес, і не лише науково-теоретичний, питання правосильності цього акту, — чи відповідає він тим канонічним умовам, за яких у православній церкві уживається анатемування.

Анатема (*ἀνάθεμα, ἀνάθημα*) се — те, що оділено од звичайних річей: чи було б його одкинуто, одчужено, чи було б його виключено із ужитку через присвячення, яко дар, Богу. В термінології церковній се слово уживається в першому значенні — одділення, видалення. Термін анатема означав видалення з церковної громади. Основа для такого акту — в словах Христа: „коли й церкви не послухає (брат твій), нехай буде він тобі як невірний і міттар” (Матв. XVIII, 17). Се б то: непослушний член церкви стає чужий для неї, як чужі були для правовірних євреїв погани та мітари; він не повинен бути членом церкви, виключається з неї. Отже анатема се — одділення, видалення, виключення з тіла церкви окремого її члена чи групи членів, які не коряться її законам.

По суті речі анатема — акт правного значіння для охорони церковної громади од людей, для неї чужих чи й небезпечних. Як кожна людська громада, забезпечуючись од людей, що порушують її установлені норми, видаляє їх із свого товариства, так і церква, оскільки вона єсть створишенням людей в земних умовах, не може бути позбавлена елементарного права людської громади — очищення свого складу од невідповідних елементів¹⁾. Популярний, поширений в масах, погляд неслушно засвоює розумінню анатеми значіння прокляття; з анатемою, з видаленням членів з церковної громади, часто сполучалося і викляття виключеного члена; але таке сполучення різних чинностей повставало вже з якоїсь, релігійної чи політичної, пристрасти, бо викляття мало вже бути окремим актом церковної карі.

¹⁾ В більшому до нас часі синод російської церкви анатемував знаного письменника Льва Толстого, і голосні протести з приводу той постанови не можна визнати за слухні, бо походили вони з непорозуміння чи, правдивіше, з нерозуміння елементарної засади співжиття громадського. Толстой виголосував науку віри, яка рішуче перечила науці православної церкви, і ся остання почувалася в праві і навіть обовязку видалити з своего осередку того члена, який став чужий для неї.

Підставою для анатеми, як акту видалення члена з церковної громади, стають поважні порушення науки віри чи моралі, яких він допустився. На перший з тих приводів до анатеми — на порушення віри — вказує апостол Павел: „коли б і ми чи ангел з неба благовіствували більш того, що благовіствуєм, — нехай буде анатема” (Гал., I, 8—9). Як на приклад анатеми з мотивів моральних можна вказати на одлучення од громади члена коринтської церкви за тяжкий моральний переступ кровозміщення (І Кор. V, 2—4). Отже анатему виповідалося за невідповідну науку віри, еретицтво, та за тяжкі моральні переступи, переважно за перше. На справи, що стоять поза сферою релігії та моралі, св. Письмо не поширює чинності церковної анатеми. Не бачимо такого поширення і в правилах апостольських та соборних.

Анатему, відлучення від церкви, виповідали чинники ієрархічні, хоч би часто й при участі чи в порозумінню з вірними. Право одлучати, владу вязати й рішати (Матв. XVIII, 17) Господь дав апостолам та їх наступникам єпископам. Миряни, навіть знаючи поважні вини члена церкви, не управнені видалити його з громади вірних, — можуть лише ухилятися від спільноти з ним. В церкві в даному випадку мають чинність ті норми, що й у всіх, які правно існують, установах, де видалення членів належить до компетенції певних органів та має свою процедуру. Таку процедуру вказує церковна практика і для виповідження анатеми. Конечною та рішальною є юстиція участі єпископату, в порозумінні з вірними, в самому винесенні постанови, а не лише в її виконанні²⁾.

Тому не належить право анатемування чинникам не-ієрархічним, — цивільним, зокрема політичним, в тім числі головам держави, бо вони ієрархічної гідності не мають. Вони можуть лише, в порядку правної оборони, видавати закони, які захищали б громадян-вірних од кривди й образи у випадку несправедливого застосування до них анатеми (в такому, напр. змісті видав імпер. Юстиція новелю 123).

Але за фактичного чи — тим більш — за правного звязку між церквою та державою для останньої дуже було вигідно використати моральний вплив церкви для справ державних та, зокрема, скористуватись такою сильною зброєю, якою була для церкви установа анатеми. Рівнож і церковна влада, на Сході і — особливо — на Заході, уживає той засіб вже у своїх, церковних чи тільки в самих ієрархічних, цілях. З погляду правного таке застосування даного засобу до органічно невідповідних для нього цілей

²⁾ „Отлучение совершалось апостолами въ обществѣ вѣрныхъ. Такъ было отлученіе Коринфскій нечестивецъ. Апостоль отлучилъ его своею властью (І. Кор. V, 8), но требовалъ, чтобы отлученіе совершилось въ собраніи вѣрныхъ, что оно должно быть „во имя Господа нашего Иисуса Христа, силуо Его“ (І. Кор., V, 4). Послѣ апостоловъ въ первенствующей церкви отлученіе совершалось епископами вмѣстѣ съ пресвитерами и производилось въ собраніи вѣрныхъ. Великое отлученіе — анафематствованіе — совершалось главнымъ образомъ на соборахъ вселенскихъ и помѣстныхъ. Согласно древнему обычаю, по которому судь и отлученіе отъ церкви совершалъ епископъ вмѣстѣ съ клиромъ и производиль то въ общемъ собраніи христіанъ, въ чипоослѣдованихъ православія указывается производить отлученіе въ общемъ собраніи вѣрныхъ и въ присутствии собранія іереевъ”. К. Никольский. Анафематствованіе (отлученіе отъ церкви), совершающее въ первую недѣлю великаго поста, 10—13. СПБ. 1879.

належить уважати як неслушне порушення права. Коли таке порушення виходить з боку церковного, то має бодай часткове — формальне — оправдання, бо діють у таких випадках ті чинники ієпархічні, яким належить право винесення постанови щодо анатеми та переведення її процедури. Як що ж право анатемування засвоюють собі органи цивільні, політичні, то чинність їх у таких випадках позбавлено навіть зовнішнього, формального оправдання, і належить його трактувати, як цілком беззаконну узурпацію чужого — ієпархічного — права. Се вже само по собі, з погляду правного, уненажнює таку чинність.

На Сході допускалися зловживання правом анатеми візантійські базилікси. Але найвиразнішу, аж до отвертого цинізму, узурпацію сього права бачимо на Московщині ще на початках держави та особливо за династії Романових, найбільше — за царя Олексія та його наступника Петра I. За цього останнього піддано анатемій українського гетьмана Івана Мазепу. Факти уживання церковної чинності для політичних цілей, зокрема уживання для того церковної анатеми, становлять сталу систему в московських церковно-державних відносинах. Всі такі факти мають велику схожість між собою, виявляючи цілковиту аномальність пристосування церковних засобів до політичної природи сих фактів. Тому для освітлення справи анатемування українського гетьмана належить сей акт розглядати на тлі практики, що повстала з фактів, які той акт попереджали.

З Греції чин Православія, з складовою його частиною анатемування, з'явився на Московщині в XII ст., і скоро московські князі стали використовувати його в боротьбі з політичними противниками. Характеристичний з цього погляду випадок бачимо на початку XVI ст., коли московський митрополит — грек Теогност, з наказу кн. Івана, виголосив анатему на псковського князя Олександра та на псковитян, як що вони не упокоряться московському князеві. „Іванъ оже ни выняти князя Александра, ни выгнati ратио, и на молви митрополита Феогнаста; и посла митрополитъ въ Псковъ проклятие и отлученіе на князя Александра и на весь Псковъ”. І се вплинуло на непокірних. Так само московський князь Василь наказав митрополитові загрозити углицькому князеві: „аще не обратишися къ Богу, и ко своему брату старѣйшему къ великому князю, съ чистымъ покаяніемъ... по святымъ правиломъ проклять да будешь отъ святыхъ апостоль и отъ святыхъ богоносныхъ отецъ, отъ всѣхъ седми вселенскихъ соборовъ, и въ конечную погибель да пойдеши, съ прежними онѣми богомерзкими еретики, временно же и будуще”. Ще гірше загрожував вятачам інтердиктом митр. Геронтій: „не послушаете насть, а своему государю великому князю челомъ не добьете... ино не будетъ на васъ милости Божія и Пречистыя Богоматери и всѣхъ святыхъ, и нашого благословенія, и нынѣ и во вся безконечная вѣкы... И только не послушаете насть нынѣ, и мы къ вашимъ игуменомъ, и къ попомъ, и ко всему священству, къ вашимъ духовнымъ отцемъ, тожъ есмі писали и рѣчми приказали, чтобы васъ и они не благословляли и имѣли бы проклятий, по вашимъ злымъ и окаяннымъ дѣломъ, и церкви бы Божія затворили и отъ васъ бы пошли изъ земли всі вонъ”.

На Московщині уживання церковної анатеми в політичних цілях врешті стало певною традицією. Уживалося анатему і як погрозу — для унеможливлення політичного чину, і як кару за чин доконаний. В сьому останньому значенні піддано анатемі „Грішку Отрепєва”, „Тимошку Акундінова”, „Стеньку Разина”, „Емельку Пугачева” та „Івашуку Мазепу” з їх приклонниками.

Григорія Отрепєва наказав проклинати цар Василь Шуйський своєю грамотою: „И какъ къ вамъ сія наша грамота придетъ, — звертається він до єпархів, — и вы бъ велѣли быти въ соборную церковь. Какъ сойдется, и вы бъ нашу грамоту велѣли вычесть всѣмъ людямъ вслухъ; а буде въ церковь всѣ люди не вмѣстяться, и вы бъ имъ велѣли вычесть передъ церковью на просторномъ мѣстѣ... И того есте вора и еретика, и богоотступника, разстрigu Гришку Отрепьева, и ево совѣтниковъ... вѣчному проклятию предали, и впредь проклинать велѣли ежегодъ вмѣстѣ съ еретики”.

З мотивів виключно політичних піддав анатемі Тимошка Акундінов, який „измѣниль благочестивому великому государю царю и великому князю Михайлу Федоровичу всея Россіи. Бѣжалъ въ Литву, і изъ Литви бѣль у Турского салтана и въ нѣмецкихъ во многихъ земляхъ. И умысли воровски, назывался должно царя и великаго князя Василія Іоанновича всея Россіи сыномъ, княземъ Іоанномъ Шуйскимъ, и многіе воровскіе замислы чинилъ, и надъ московскимъ государствомъ умышляль”³³⁾).

Так само за політичний злочин піддано анатемі Стеньку Разіна — з ініціативи теж царської: „великій государь, царь и вел. князь Алексѣй Михайловичъ..., совѣтоваль о томъ въ Дусѣ Святымъ со отцемъ своимъ... святѣйшимъ Іоасафомъ, патріархомъ московскимъ и всея Россіи, и съ преосвященными митрополиты и архієпископы и епископы и со всемъ освященнымъ соборомъ”. Хоч до ініціативи царя в даному випадку, як бачимо, пролучилася і церковна влада, але та ініціатива походила виключно з мотивів політичних, що інтересів церковних не торкалися.

„Емельку Пугачева”, хоч перед карою й піддано його анатемі, але не заведено до списку в чині Православія, — і те і друге з причин політичних — з небажання цариці Катерини II популяризувати в народі і без того голосне та принадне імя самозванця⁴⁾.

З політичних мотивів піддавано анатемі і осіб церковних, в тім числі людей великої єпархічної гідності. Митр. московський Фотій піддав анафемі Григорія Цамблака, обраного 1415 р. на незалежного од Москви митрополита Київського, — з мотивів, які трудно визнати за церковні в тодішніх умовах, коли боротьба за

³³⁾ „Тимошка Акундіновъ внесенъ въ чинъ Православія по государственному соображеніямъ, для большей огласки его самозванства, требовавшейся не только въ Россіи, но и виѣ ея, особенно въ тѣхъ странахъ, где долгое время не выдавали самозванцевъ Россіи. Для огласки считалось недостаточнымъ объявить народу царскими указами. Народъ глупость самозванства лучше могъ понять изъ чина Православія” (В. Никольский, оп. сїт., 248).

⁴⁾ „Ни въ одномъ чинѣ Православія не находимъ анафематствованія Пугачеву. Очевидно, онъ не былъ представляемъ анафемѣ по приказанию императрицы Екатерины II-й, не желавшей возглашенія въ храмѣ ненавистнаго ей имени. Безъ ея приказанія св. Синодъ не отмѣнилъ бы публичного ежегодного анафематствованія Пугачеву” (Никольский, оп. сїт., 256).

сполучення чи окремішність двох церков — московської та української — провадилася на ґрунті політично-державному та національному (на намагання Москви викляв митр. Григорія і константинопольський патріярх Євтимій). В другій половині XVIII в. анатемовано митр. Арсенія Мацієвича, який запротестував проти доконаної царицею Катериною секуляризації церковних маєтків; його позбавлено сану, з іменем Андрія Враля (брехуна) живцем замуртовано у вязниці та піддано анатемі. Сю анатему доконано з наказу цариці синодом російської церкви, інтереси якої обстоювали митр. Арсеній.

Згадані факти, характеристичні для поступовання московської влади — політичної і церковної — в справі анатемування, дають підстави для вислідів, що освітлюють зокрема і справу анатемування українського гетьмана. Виключним мотивом церковної кари стають вчинки самої політичної природи. Коли при тому вказується, між іншим, і на моральну сторону сих вчинків та навіть на еретицтво осіб, яких піддавалося анатемі (напр., „стравникъ вѣдомый, воръ, богоотступникъ, еретикъ, разстріга Гришка Богдановъ сынъ Отрепьевъ, отступя отъ Бога, и по совѣту діаволу и лихихъ людей, которые всегда московскому государству хотять разоренъя и кровопролитья, назвалъ себя государя царя и великаго князя Ивана Васильевича всея Россіи сыномъ”), то се лише не більше, як риторичні фігури, штучно притягнуті до справи, аби бодай зовнішньо прикрити релігійно-моральною термінольгією самий політичний характер справи. Накладали анатему за політичні вчинки російські самодержці, що не лише фактично розпоряжалися в справах церковних, але врешті і формально узурпували собі головенство в церкві (ст. 42, т. I Основних Законів російської імперії іменує царя Головою Церкви). Політична влада — московські великі князі, пізніше царі — не тільки були ініціаторами піддання політичних осіб анатемі, але й самі здебільшого виповідали присуд щодо такого піддання („и какъ къ вамъ сія наша грамота придеть, ... и вы бъ нашу грамоту велѣли вычесть всѣмъ людемъ велухъ... И того есте вора и еретика, и богоотступника, разстрігу Гришку Отрепьева, и ево совѣтниковъ... вѣчному проклятю предали, и впредъ проклинять велѣли ежегодъ вмѣстѣ съ еретики”) та санкціонують спис осіб, на яких кидано анатему (цариця Катерина). В більшості таких фактів нема й мови про одержання установленої канонічної процедури церковно-соборного вирішення справи піддання анатемі, — ієрархії належить у згада лих випадках роля лише виконавча. Коли виповідали анатему й чинники церковні (митрополити, синод), то виключно з мотивів нецерковних, блознірським способом стараючись чинності політичній надати санкцію релігійного посвячення. Все це нідає актові анатемування, який з природи своєї єсть чинністю суто церковною, значіння одного з способів зовнішньої політичної кари, і цілком позбавляє, в даних умовах, сей акт того, що йому канонічно засвоюється, значіння релігійно-церковного.

Анатемування з самих політичних мотивів, практиковане до випадку з гетьманом Іваном Мазепою, продовжувалося незмінно за Петра та його наступників. Стефана Глібова, що провинився „въ безприкладномъ преступленіи и безстрашіи и въ письменномъ

противъ его царскаго величества возмущеній”, цар указом звелів „имѣть отъ святѣшаго правительствующаго синода во анафемѣ вѣчно и съ прочими, проклятию и анафемѣ подпадшими, во всѣхъ российскихъ церквахъ, гдѣ въ недѣлю Православія воспоминаніе таковыемъ бываетъ, повсегодно его, Глѣбова, анафематствовать”. Піддавано анатемі тихъ, кто противився указові Петра въ справі престолонаслідства (усе населенія по цілій державі мало давати „клятвенное обѣщаніе”: „А ежели я сему явлюся противенъ или иначе противное что помянутому уставу толковать стану, то за измѣнника почтенъ и смертной казни и церковной клятвѣ подлежать буду”). Так само Катерина I піддавала анатемі тихъ, хто підкидав листи, въ якихъ уневажнявалося ї право на трон; зъ ї наказу „Святѣшій синодъ, по данной себѣ отъ пастыреначальника Христа власти, единодушнымъ согласіемъ, какъ безсовѣстнаго онаго плевосѣителя, и его сообщниковъ, такъ и вѣдующихъ, но молчащихъ о нихъ предаетъ анафемѣ, буди часть ихъ съ первымъ человѣкоубіцемъ Каниномъ, яко гражданскаго благожитія ненавидящихъ, и съ треокаяннымъ Іудою, яко и церковнаго благосостоянія враговъ, и съ прочими подобными погибелльными сыны, аминь”. Вище вже згадувалося, за що та въ якихъ обставинахъ Катерина II наказала виклясти митрополита Арсенія Маціївича. Коли р. 1767 Синод вже просто звернувся до цариці Катерини про потвердженія Чину православія, цариця видала такий рескрипт на імя обер-прокурора Синоду І. Мелісіо: „Іванъ Иванович! На поданной намъ отъ преосвященнаго Димитрія митрополита новгородскаго зборное чиноположеніе объявите нашему Синоду, что мы во ономъ полагаемся на мнѣніе Синода”. Отже — покладаючись на думку Синоду, цариця визнає своє право потверджувати церковний чин і лише відступає се право Синодові⁵⁾). Царі накладали церковну анатему, царі їй касували. Коли частина мазепинців (полк. Дм. Горленко, Дм. Бутович, Ів. Максимович, Мих. Ломиковський та Антонович) р. 1715 повернулися зъ Бендер до Глухова, покладаючись на обіцянку царя не карати їхъ, цар наказав митр. Іоасафові Кроковському зняти зъ нихъ церковне прокляття.

Все те були факти, якимъ бодай у найменшій мірі трудно засвоїти природу церковну. Вони тільки доводять послідовність системи, якої незмінно дотримували чинники і церковні, і політичні въ справі анатеми та яка въ тому незмінному, хиба що посиленому, характері діткнула й українського гетьмана.

Анатемування гетьмана Івана Мазепи містить у собі — ледве чи не въ найбільшій мірі — згадані типові риси московської політичної чинності въ справі анатемування.

Анатему гетьманові Іванові Мазепі наказав виголосити цар Петро I листомъ 31. X. 1708 р. до митр. Стефана Яворського: „Че-

⁵⁾ Письма импер. Екатерини II. къ оберъ-прокурорамъ Святѣшаго Правительствующаго Синода (1765—1796), съ введеніемъ и примѣчаніями Н. И. Григоровича. „Русскій Архивъ”, 1870.

стнѣшій отче! Понеже паче всякаго чаянія Мазепа, второй Іуда нравомъ и образомъ, паче же дѣйствомъ явился и, оставилъ православіе, къ еретикамъ Шведамъ ушелъ, обманя три персоны старшинъ же (о чемъ пространнѣе вамъ донесетъ господинъ Гагаринъ)

и, вмѣсто защищенія, такожъ какъ великий строитель оныхъ былъ святымъ церквамъ, нынѣ проклятой гонитель онымъ учинился (понеже не далеко отъ Новагородка Шведы въ одной церкви лошадей поставили); о чемъ сей народъ, отъ сего Юди проклятаго зѣло утѣсненный, всегда плакаль (чего мы не вѣдали доселѣ), а найпаче нынѣ, того ради извольте онаго за такое ево дѣло публично въ соборной церкви проклятию предать. Рите. Изъ лагеру Десна рѣки въ 31 день октября 1708⁶⁾.

Крімъ сього листа, що мав фактичне значіння царського наказу, видано въ справі анатемування гетьмана і спеціальний указ: „Благоволеніемъ Великаго Государя, Царя и Великаго Князя Петра Алексѣевича, синъ Его Государевъ, Благородный Государь, Царевичъ и Великий Князь Алексѣй Петровичъ, изволиль изъ Преображенскаго прійтить къ Москвѣ, и былъ въ Ближній Канцеляріи; а при Немъ Государѣ Царевичѣ были Министры, и слушали настоѧщихъ изъ приказовъ докладныхъ дѣль, а изъ той Канцеляріи изволиль Онъ, Благородный Государь Царевичъ, послѣ литургії прійтить въ Соборную и Апостольскую Церкви Успенія Пресвятыя Богородицы, и слушавъ молебнаго, о побѣдѣ непріятеля Свѣйскаго Короля, обычнаго пѣнія; а молебное пѣніе совершили Пресвященный Стефанъ, Митрополитъ Рязанскій и Муромскій, съ прочими Митрополитами и Архіепископами и со Освященнымъ Соборомъ. А за Благороднымъ Государемъ Царевичемъ у молебнаго пѣнія были Бояре... Въ той предпомянутой Церкви, Московскихъ и иныхъ разныхъ чиновъ служивые и приказные люди и купецкаго чина множество во время того пѣнія были жь. А по молебномъ пѣніи, бывшаго Гетмана Ивашука Мазепу, который по виѣйшему образу былъ сосудъ потребенъ, а потомъ явился сосудъ діаволь, понеже по письму царскаго Величества къ Сыну его Государеву, Благородному Государю Царевичу, за его, Ивашкину, къ Нему Великому Государю измѣну, что онъ оставилъ свѣтъ, возлюбилъ тму, отъ нея же внутреннія ослѣпоста ему зеницы и въ той слѣпотѣ, съ праваго пути совратясь и отъѣхавъ ко мрачной адovѣ пропасти, присталь къ Его Государеву недругу Свѣйскому Королю, и отъ того въ армії Генераламъ и прочимъ командирамъ и офицерамъ и рядовыми въ полку, надъ тѣмъ непріятелемъ учинилъ нестроеніе. И за такое его богомерзкое, а Ему Великому Государю и всему Государству непотребное дѣло, Пресвященные Митрополиты и Архіепископы и со всѣмъ Освященнымъ соборомъ, того врага Креста Христова, предали проклятию и анаѳемѣ вѣчно, чего онъ самъ себѣ, по дѣламъ своимъ, отъ всегубителя душъ получиль”⁷⁾.

І тут бачимо, як і въ попередніхъ випадкахъ, штучне притягнення мотивівъ церковно-релігійнихъ („явился сосудъ діавола”, „оставя православіе, къ еретикамъ Шведамъ ушелъ”, „понеже не далеко отъ Новагородка Шведы въ одной церкви лошадей поставили”), — без-

⁶⁾ Описъ докум. и дѣль архива св. Синода, т. I, Прилож., стр. III. и IV.

⁷⁾ Полн. Собр. Зак., т. IV, № 2213.

Въ самому тексті анатеми „короткої” мотиви анатемування подано лише політичні: „Бывшій гетманъ Ивашка Мазепа, забывъ страхъ Божій и крестное цѣлованіе прерѣвъ и великую милость государеву отринувъ, измѣнилъ ему, великому государю, и приложилъ къ супостату государеву королю швецкому, и купно съ нимъ вооружился на велико-российскую державу”. Въ ширшому тексті

вірний цар Петро, що уряджував блюзінрі відгій на поталу церкви й релігії, удається до сих мотивів способом демагогічним, стараючись бодай чимсь виправдати уживання церковної карі за вчинок натури політичної, а при тому й підбурити релігійне почуття вірних. Між тим, з погляду релігійного особа гетьмана не тільки не давала підстави для негативного закиду, а, навпаки, користувалася великою пошаною однаково і в світських, і в цергових колах та не тільки на батьківщині, — і на Сході знаний він був як людина високої релігійної настроєності, як до рочинець съятих церков; досі заховується на Святому Гробі цінний не лише матеріально, але й з погляду художнього, дар його — плацаниця. Постать гетьмана Мазепи, як людини релігійної та культурно-церковного діяча, дуже виразно виступає в історичних дослідах на основі незаперечених історичних джерел⁸⁾.

Не тільки в тих храмах, що фундовані гетьманом, молилися за нього, як „благотворителя й создателя храму съого”, але, як видно се з Діярія наступника Мазепиного П. Орлика, і духовні інших православних церков поховали його чином християнським та й після молилися за спокій його душі. Отже з погляду релігійного, — у відношенні догматичному чи моральному, — підстав для анатемування вірного члена церкви Івана Мазепи не було ніяких. Се добре розуміє сам ініціатор анатемування його, цар Петро, визнаючи у своїму листі до митр. Стефана, що він „великий строитель оныхъ быль святымъ церквамъ”, та на доказ, що він „нынѣ проклятой гонитель онымъ учинилъ”, мігши покликатись лише на те, що „понеже не далеко отъ Новагородка Шведы въ одной церкви лошадей поставили”. Все це зводить мотиви анатеми на гетьмана виключно до моментів політичних, що, як чужі для справи церковної й неважні в якості підстави для церковного акту анатеми, тим самим в самій суті речі мають уневажнити доконання того акту.

Так безпідставно мається справа анатемування гетьмана Івана Мазепи з погляду річевого. В такому ж неважному, з погляду правно-канонічного, вигляді виступає факт анатемування гетьмана Мазепи і щодо формальної сторони съого акту. Постанову про піддання анатемі видає не управнена церковна влада, а цивільний політичний чинник — цар Петро: наказує митр. Стефанові „того ради (се б то — з зазначеніх перед тим політичних мотивів) извольте онаго за такое сво дѣло публично въ соборной церкви проклятию предать”. В даному випадкові замість соборної постанови правосильної церковної влади виступає невідповідний з погляду канонічно-формального одноособовий наказ царя. Правосильної церковної постанови не було оголошено.

бажається подати вже й релігійні мотиви: „сломаль вѣру”, „отвергнися Христа Господня” та, так само, як і в листі Петра I до митр. Стефана лворського, „привергнися (врагу Божію и святыхъ Его, проклятому еретику) королю шведському Карлу второму надесьять, впровадиль его въ малороссійскую землю, иже церкви Божія и мѣста святыя оскверниль и разорильт”.

⁸⁾ Матеріал для характеристики постаті гетьмана з съого погляду в працях В. Біднова, Р. Смаль-Стоцького, М. Андрусяка в т. 46 „Праць Українського Наукового Інституту в Варшаві”.

В тодішніх обставинах ледве чи й могла бути правосильна канонічна — соборна — постанова, бо чи ж була в той час правосильна, відповідна для такої постанови, церковна влада? Останній патріарх Адріян помер 1700 р. Російський синод установлено р. 1721. Посередні між сими датами роки були переходовим для російської церковної влади часом, коли вона була щодо об'єму своїх чинностей дуже обмежена. Очолював ту владу митр. рязанський Стефан Яворський, що як „екзархъ, блюститель, администраторъ, намѣстникъ” патріяршого трону, мав радитися з іншими єпископами у Москві — з „освященнымъ соборомъ” — „о расколѣ, о противностиахъ, о ересяхъ”. Оскільки сам цар уважав той орган церковної влади за надто у правах обмежений, видно з того, що у важливих випадках він, ігноруючи ту владу, звертається не до неї, а до царгородського патріарха, — в останнього просив він дозволу для себе та для свого війська не додержувати посту в часі заграницьких походів; од того ж патріарха прийшов дозвіл прилучати лютеран та кальвіністів до православної церкви через миропомазання, а не через охрещення, а сам містоблюститель митр. Стефан Яворський за своє поступовання щодо сих іновірців дістав такі прикрі догани од сенату, що, як сам каже, покинув засідання сенату в слізах. Між тим, пізніше, вже за існування Синоду, в справі анатемування особи меншого значіння (Степана Глібова) цар звертається з наказом вже до Синоду. Отже, коли анатемувати гетьмана цар наказував самому лише митрополитові, навіть не згадуючи про декораційний „освящений соборъ”, то, очевидно, не надавав він ні формального, ні практичного значіння тодішній переходовій установі церковної влади. І та влада, зо всією правдоподібністю, й не виносила постанови в справі анатемування гетьмана, і акт анатеми над ним доконано, як показують всі обставини, на підставі самого лише царського наказу.

Ті уступи в проповіді митр. Стефана Яворського, з приводу анатемування гетьмана, де накликається на нього прокляття, можна розуміти лише як вирази красномовного ефекту з боку проповідника, що не були оперті на якісь правосильній постанові; рівно ж не вказують на таку постанову і ті грамоти окремих українських архієреїв, що їх було оголошено по анатемуванню гетьмана. Українське духовенство, знаючи жорстоку натуру царя, що, під час карі над стрільцями, не вагався вискочити на ешафот та власноручно рубати стрільцям голови, діяло під впливом того застрашення, особливо ж по варварській розправі з гетьманською столицею Батурином, де все населення було до ноги вирізано⁹⁾.

В таких умовах та за таких настроїв духовенства досить було простого наказу царя, який не розбірав у засобах покарання непослушних, щоб духовенство виконало його розказ, не вяжучись

⁹⁾ Під впливом терору та на трунті того угодництва, що взагалі визначає тодішні церковні круги, в духовних колах розвинулися ніби якісь перегони щодо сплюгавлення особи гетьмана Мазепи. Обдарований свого часу милостями Мазепи Стефан Яворський пізніше не знаходить слів для його опоганення. Майбутній співробітник Петра Теофан Прокопович на оплюгуванні чину Мазепи робить собі кар'єру, — початком тої кар'єри була панегірична проповідь Теофана в присутності царя з приводу полтавської перемоги. Єп. Теофілакт Лопатинський за складену церковну службу з приводу полтавської баталії дістає

формальною стороною своїх чинів, се б то, незалежно од того, чи були річеві та формально правосильні основи для тих чинів.

Отже незалежно навіть од сторони річевої, про яку мова була вгорі, і з погляду формального факт остається фактом, що постанови про піддання анатемі гетьмана Мазепи не має, хоч не було жадних мотивів сей акт нищити, — навпаки, влада мала всі підстави той акт зберегти. Тож як не було правосильної постанови про піддання гетьмана анатемі, то й не було та немає потреби скасування тої постанови. Се б то — не потрібно звільнити гетьмана від анатеми, бо анатемування його, хоч і доконане фактично, не має за собою підстави ні річової, ні формальної, — отже не правосильне і не дійсне.

Урочисте анатемування гетьмана, як факт політичний, можна, з погляду формального значіння, поставити в аналогію з іншим, що стався так само з мотивів політичних, через дві сотні літ пізніше, фактом — з урочистою панахидою по душі гетьмана в київському Софійському соборі 1918 року. Мотиви та значіння обох сих актів належать до ділянки політичної. Анатемування гетьмана мало на цілі силу самого факту, без підстав річевих і правних, установити традицію громадської дискредитації його пам'яті. Урочиста панахida ціль свою, навпаки, покладала в тому, щоб фактично перервати ту безпідставну традицію та реваншувати його пам'ять. Обидва ті факти стоять поза межами закономірного ділання церковної влади, політично себе урівноважують та квітують. Залишається непорушне те канонічне церковне положення, що молитва за душу святої пам'яті гетьмана, як і кожного члена церкви, се — справа доброї волі вірних, — чи поодиноких членів церкви, чи певної їх громади.

Навіть і сама та політична аргументація, на якій збудовано піддання анатемі гетьмана Івана Мазепи, тратить і річеве, і формальне значіння, коли політичну природу чину гетьмана розглядати не з тенденційно-однобічного, в даному випадкові — російсько-імперіялістичного, погляду, а в правдивій його ідейній істоті. Оскільки в свідомості цілого людства знайшов собі однодушний моральний осуд вчинок зрадника Ефіяльта, остильки, навпаки, чини характеру визвольного знаходять собі оцінку якраз протилежну — з глибшого, істотно-політичного погляду. З такого власне, сього останнього, погляду, офіційно кваліфіковане іменем зради повстання гетьмана Івана Мазепи не тільки не було зрадою в тому звичайному змісті, як се розуміють, коли говориться про зраду батьківщини, а, навпаки, се був учинок, доконаний з мотивів патріотичних та якраз в інтересах батьківщини, для її визволення, — з таких мотивів та в таких

лідвичення службової платні з 200 до 300 р. Пізніше цар наказав переробити службу Гаврилові Бужинському, і сей землячок гетьмана постарався так, що сам цар мав його запал стримувати. З приводу речень служби: „давшему намъ побѣду Господемъ нашимъ Иисусомъ Христомъ и исходицимъ отъ Отца всесвятымъ Духомъ” цар зауважив на крисах рукоши: „Кажетца многовато, однако на произволь”; в реченні: „Приидите вси окрестній народы... и дадите съ нами славу Его” поправлено „окрестній” на „rossийстій” та зауважено: „неприлично сіє слово, чтобы всѣ народы за едину нашу ползу благодарили”. (П. Некарський, Наука и література въ Россії при Петрѣ В., т. II, 200—201).

цілях, що з безстороннього погляду завше і всюди викликають признання й повагу.

Яскравий приклад аналогічної — до протилежності різної — оцінки політичних чинів маємо щодо повстань польського народу: найсуворіше оцінені та покарані представниками російського імперіалізму, вони прийняті у свідомості польській, як акти найвищого патріотичного значення. В такому ж високому патріотичному значенні перейшли у свідомість українську чин гетьмана Мазепи, як і взагалі всі факти боротьби українського народу проти московської гегемонії¹⁰⁾.

Кинута на Мазепу російським правителством анатема ледве чи — в противість інтенціям російського правительства — не вкрила більшим авреолом та чи не спопуляризувала його ім'я у світовій літературі, яка присвятила його особі виняткову увагу.

З усіх наведених угорі фактів виразно повстає вислід, що для постановлення та виконання церковної анатеми на гетьмана Івана Мазепу не було жадної правної підстави, як і в аналогічних випадках, що були до і після анатемування гетьмана. Річевих підстав релігійного порядку — порушення основ віри і моралі — не знайшлося, навіть навпаки: особу гетьмана винятково шановано за його церковні добродійства. Мотиви анатемування були виключно політичні, що канонічно до того не управнюють. Анатемування відбулося на основі самого лише наказу світської влади — царя. Постанови церковної влади про піддання гетьмана анатемі не було. Став під сумнів, чи й правосильна була сама тодішня влада церковна для винесення такої постанови. Все це змушує призвати фактично доконаний акт анатемування гетьмана Івана Мазепи з погляду церковно-канонічного за безправний, а з релігійно-церковного — за недійсний. Якож такий, не може він мати морального значення ні для душі святої памяти гетьмана Івана, ні для вірних православної церкви, що згадують його ім'я у своїх молитвах приватних та публичних.

¹⁰⁾ Земляки гетьмана-патріота здавали собі справу щодо його патріотичної чинності. В записках офіцера-українця Мартоса, який одвідав р. 1812. Галац, читамо таке місце: „Въ греческомъ монастырѣ въ городѣ похороненъ Малороссійскій гетманъ Мазепа, послѣ Полтавской бatalіи принятый въ покровительство Турецкаго двора. Мазепа умеръ въ удаленіи отъ отечества своего, коего онъ защищалъ независимость; онъ былъ другъ свободы и за то стоитьуваженія потомковъ. Послѣ его удаленія изъ Малороссіи жители ея потеряли свои права, столь священные, которыя Мазепа долго защищалъ съ свойственnoю каждому патріоту любовью и горячностью. Его не стало, и имя Малороссіи и ея храбрыхъ козаковъ изгладилось изъ списка народовъ, хотя невеликихъ числомъ, но извѣстныхъ своимъ существованіемъ и конституціей. Кромѣ другихъ добродѣтелей, Мазепа былъ другъ наукъ: онъ увеличилъ въ Киевѣ академію въ Братскомъ монастырѣ, который имъ возновленъ и украсшень, снабдиль ее библіотекою и рѣдкими манускриптами. Однако основатель академіи и многихъ церквей и человѣколюбивыхъ заведеній ежегодно проклинается въ Воскресеніе первой недѣліи Великаго поста вмѣстѣ съ Стенькою Разиномъ и иными ворами и разбойниками. Но какая разница! Послѣдній былъ разбойникъ-святотатецъ, Мазепа — просвѣщеннѣйший, человѣколюбивѣйший человѣкъ, искусный полководецъ и повелитель вольного народа. Я слушалъ сию гиусную церемонію въ Киевѣ, которую совершалъ митрополитъ съ архіереями и всѣмъ духовенствомъ совершенно з пренебреженіемъ имени нашей церкви”. („Записки инженерного офицера Мартоса о Турецкой войнѣ въ царствованіе Александра Павловича”, „Русский Архивъ”, 1893, № 7).



За таких обставин ієрархічні круги ще в колишній Росії, треба думати, прийшли до зрозуміння неслушності анатемування гетьмана Івана Мазепи з погляду як річевого, так і формального. В чині Православія імя його не згадується вже з р. 1869. За большевицької влади скасовано взагалі колишнє законодавство церковне, в тім числі втратили чинність і, в самій своїй істоті безправні, царські накази в ділянці церковній. Тим більш не можуть мати сили сі останні акти в краях, що втратили державний зв'язок з колишньою російською імперією.

1939. 2.0. 1898